



ÇEVİRİLER – AKTARMALAR

ESKİ TÜRKÇEDEKİ ÖTÜKEN YİŞ KELİMESİ ÜZERİNE*

Boris YAKOVLEVIÇ VLADİMIRTSOV**

Eski Türkçede Orhon Yazıtlarında bilindiği üzere ‘ötügen’ kelimesi ya tek başına ya da ‘yiş’ kelimesiyle birlikte geçer. Birçok araştırmacı, ‘tepe üzerindeki orman’ ve ‘yer’ anlamlarında geçen Ötüken’i, ‘Türk devletinin merkezi ve Türk kağanın otağının bulunduğu ormanın adı’¹ karanlık ve önemsiz bir özel isim² olduğu görüşündedir.

Ötüken kelimesinin V. Radloff ve P.M. Melioranskiy’nin tahmin ettikleri gibi, ‘ütügen’ değil (Orhun Yazıtlarında ö/ü vokalleri aynı işaretle gösterilmiştir) Çince transkripsiyonundan hareketle ‘ötügen’ biçiminde okunması gerektiği anlaşılmıştır. Kelimeye, Tan-şu ve Tzyu-tan-şu (Chavannes, Dokuments sur les Tou-kiue) metinlerinde rastlıyoruz. A. A. Dragunov, büyük bir emek harcayarak 烏德鞬, hiyerogliflerin okunmasını araştırmış ve Ötüken kelimesinin *uo-tak-kıdn şeklinde okunması gerektiğini ispatlamıştır. (Çince metinlerde üçüncü hiyeroglif varyantları da vardır; ama bu konuyla alakalı değildir.)

Orhon Türkçesindeki ‘ötügen’ kelimesi akrabamız Moğolcada da *etügen~ötügen* şeklinde kullanılmakta ve ‘yer, ana yer, yer tanrısı’ anlamında geçmektedir. Yaşayan Moğol lehçelerinden Halh.-Vost. *etugun* “aynı”. Moğol yazı dilinde *e* işaretiyle yazılmış *e* ve *ö* arası bir vokaldir. Daha doğrusu minimum dudak kullanılarak *ö* sesini çıkartan vokalın yazıdaki işaretidir. İlk hecede de *e* işaretine rastlanır, ondan sonra vokal ya da konsonant olan herhangi bir dudak fonemi gelmiştir. Bununla beraber *e*’nin *ö* ile değiştiği gözükmemektedir. *ö*’lü şekiller daha çok eski Moğolca yazılarda rastlanmaktadır.

* SSCB Bilimler Akademisi Bildirileri Leningrad 1929, s. 13-136, (10 Nisan 1929 yılında sunulmuştur.)

Makale, “*monumenta altaica*” sitesinden alınmıştır.

** Boris Yakovleviç Vladimirtsov, (1884 (1884-1720),- 1931) – Kaluga doğumlu, Rus oryantalist, Mongolist, Sovyet Bilimler Akademisi üyesi (1929). Moğol dil bilimi, edebiyatı ve Moğol halklarının tarihi ve etnografyası alanın uzmanıdır. 1909 yılında St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi Çin-Mançu bölümünü bitirdikten sonra burada *Moğolca* ve *Kalmıkça* derslerini vermiştir. 1911 yılında master derecesini aldıktan sonra Batı Moğolistan’a *Derbet* ve *Bayt* ağızlarını araştırma yapmıştır. 1915 yılına kadar süren araştırmalar sonucunda Petersburg’a Moğol şive ve ağızları, Moğol destanları, Şamanizm, Budizm ile ilgili malzemeler ve Moğol ve Oyrat kitaplarıyla dönmüştür. Derlediği malzemeleri yayınlamıştır, aynı zamanda Moğolca ve Oyratça derslerine devam etmiştir. 1918 yılında profesör derecesini kazanmıştır. Esas dilbilimsel çalışması “Moğol yazı dilinin ve Halha ağzının karşılaştırmalı grameri” dir. Burada Moğol şive ve ağızların genetik tasnifi, tarihi ve fonetiği ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Vladimirtsov’un Çingishan (1922), Moğol Toplumunun Sınıflandırılması, Moğol Göçebe Feodalizmi (1934) adlı kitapları vardır. (ru.wikipedia.org/wiki/Владимирцов,_Борис_Яковлевич)

¹ P. M. Melioranskiy, Pamyatnik v Çest Kültegina, s. 84

² Thomsen, Inscription de l’Orkhon, s. 152

Örneğin; dörben ~ derben ‘dört’ sedüb~södüb ‘mesele’, edür~ Eski Moğolcada ödür ‘gün’, edüğe~ödüğe ‘şimdi, artık’, edüi~ödüi ‘henüz daha’, tedüi cinegen>töcinen ‘bu/şu kadar’, Bayit öwgn~ewgn ‘yaşlı’.

Moğolca metinlerde *etügen~ötügen* yerine bazen *itügen* kelimesine rastlanmaktadır. Bununla ilgili şu örnekler vardır: *etügen* (ötügen): *itügen*= *edüğe* (ödüğe): *ê-du- : e* (êdu’e)

Moğolca *ötügen~etügen*, Şaman tanrısıdır.³ Bu kelimeler, sadece Şamanist veya yarı Şamanist metinlerde hem de Şamanist dualarda geçmektedir. ‘Yer tanrısı, yer’ Moğolca metinlerde *etügen eke*⁴ olarak adlandırılır. ‘Etügen anne’, Halh. **εххё болдогсё етүгүн** ‘Anne olmuş Etügen’. Halhasların Şamanist dualarında **етүгүн** < *ötügen* ~ *etügen* yerine (toprak) veya Yer (yerküre) sinonimidir, **дєлхї** ‘yer’ **хаң гадзäp** ‘kağanların yeri’ örneğin şöyle bir ifadeye rastlıyoruz: **вајјї нєгё етүгүд-үн-өдзёт** ‘yerin seksenbir hükümdarı’, *etügüd-çoğul*<*etügün*⁵ Moğol Şamanistleri⁶ ile ilgili bilgilerden *ötügen~etügen*’in Moğollarda ‘yer tanrısı’ ve ‘yer, ilâhî bir şey olarak yer’ anlamına geldiğini söyleyebiliriz. Moğolca kitaplarda rastlanan ateş kültüne hitap eden *gal-tengri gal-luqa ilgal-ügei* ‘ateş ve ateş tengri (gökyüzünün sakini, deha) ~ateş dehası’⁷ arasında fark yoktur.

Düşünebiliriz ki, Moğolca “ötügen” etimolojik olarak ‘ötüg’ ‘gübre, gübreli yer’, Ötügen de Ötüg de $\sqrt{*ötü-}$ kelimesinin nominal halleridir. Moğol yazı dilindeki *ötü-* ‘çürümek, kurtlanmak’ ile karşılaştırırız.

Bir dilde belirli bir kelimenin, tanrıyı ifade eden özel ad iken diğerinde tanrı anlamını yansıtmayabileceğine Moğol-Türk dil dünyasından birçok örnek verebiliriz. Örneğin;

Orhon Türkçesinde Umay ‘kadın Tanrıça’, Şor Türkçesinde Umay⁸ ‘bebeklerin koruyucu ruhu’, Teleüt Türkçesinde ‘may-enezi’ ‘aynı’, Moğol yazı dilinde *umai*, Bait., Derb.-Kobd. *uma* ‘anne rahmi, rahim; karındaş’ (eski Moğolcada).

Teleüt Türkçesinde *ülgen*, Altay Türkçesinde *ülgön* ‘Ülgen, Altay ve Telengitlerin yüce iyilik tanrısı’, Moğol yazı dilinde *ilegü* ‘artık, fazla, ziyade, fazlalık, farklılık’, Eski Moğol yazı dilinde *ülegü~ülegüi* ‘id’, ‘ü-lu- : u (‘ülü’ü) ‘aynı’ Arap filolog *hül’ü* ‘ek, gelir (ülegü~hülegü özel isim olarak biliniyor Hulagu~Gulagu, Fars Devletindeki Moğol İlhanlı sülalesinin kurucusunun adıdır)⁹’ *ülemiyi* ‘çok, bollukta, gayet, pek güzel’, Tunguz. Oroç. *Hulögö* ‘daha, fazla, bol’, Negidal. *Hulöhö*, **ölç**, *pulö~pulöhö*, **Mdjr.fulu** ‘artık, fazlalık, bolluk, olgunluk, fazla, olağanüstü’, karşılaştırırız Türkçe: c. Ülken, ‘büyük, Kırgız Türkçesinde *ülkön* ‘yüksek, büyük, ulu’. Tüm gösterilmiş Moğolca örnekler $\sqrt{üle-}$ ‘artmak, fazla olmak, üstün olmak, farklı olmak’ fiilinden türemiştir’, Türkçe örnekler ise $\sqrt{*ül-}$ fiilinden türemiştir. Moğolca kökler, Türkçeden farklı olarak büyük çoğunlukla açık hecelerin son vokallerini korumuştur: köke=kök ‘mavi’, ere=er ‘erkek’ saya- = say- ‘sağmak’

Halh. **Инәр ~ инәр жірө жісөй теңгөр** ‘Inár ~ doksan dokuz dehalar (tanrılar) Inar’ - Doğu Halha’larda tanrılar inancında rastlanır. Türkçede: Şor Türkçesinde *ınár* ‘serap’; Halhaçadaki ‘*Inār*’ kelimesinin Türkçeden geçtiğini düşünebiliriz.¹⁰

³ Bakınız N. Poppe, Zum Feuerkultus bei den Mongolen, Asia Major, v. II, p. 186

⁴ Bakınız Musei Asiatici Notitia, VII, p. 053; Minayev-Bartold, Puteşestviye Makro Polo, s. 156; D. Panzarov, Çernaya Vera, s. 16–18; A. J. H. Charignon, Le livre de Marco Polo, I. pp. 211, 214

⁵ B. Ya. Vladimirtsov, Etnologo-Lingvistiçeskiye İssledovaniya, Sev. Mongoliya, II s. 28

⁶ P. Sandschejew, Weltanschauung und Schmanismus der Alaren-Burjaten, Anthropos, 1927, t. XXIII, 576–613, 933- 955, 985, 986

⁷ N. Poppe, ibid., p. 135. Cp. G. Eliot, Buddhism and Hinduism, I, p. 56

⁸ V. Thomsen, op. cit. p. 154; II. M. Melioranskiy, op. cit., s. 117

⁹ Karşılaştırırız P. Pelliot, Les mots a h initiale, JA, 1925, p. 236

¹⁰ B. Ya. Vladimirtsov, op. cit., s. 23

Orhon Türkçesindeki Ötüken kelimesi, *yer adıdır*, Moğolcadaki Ötügen kelimesi ‘*ilâhi bir yer adıdır*’. Her ikisi de Şamanist inancına ve görüşüne aittir. Burada Şamanist inancı, Tanrı adları ve kahramanları olan Eski Türkçe ve eski Moğolca yer adlarını örnek olarak vereceğim:

Türkçe: Orhon Türkçesinde *Qadīr-qan yīš* < *qadīr-qan* ‘Kadır-Han, Hingan adı’ (bu kelime, Bartold’un ilgisini çekmiştir); Orhon Türkçesinde *qadīr* = Moğol yazı dilinde *ᠬᠠᠵᠢᠷ* ‘kızıl akbaba kuşu’ (Moğolcada **ḍī* > *м.-п. ḍ* ; Moğolcada *ᠬᠠᠵᠢᠷ* > *ᠬᠠᠵᠢᠷ* destan kahramanlarının özel adı olarak sıkça geçer. Örneğin *ᠬᠠᠵᠢᠷ-ᠬᠠᠷᠠ*; karşılaştırınız Moğolca yazı dilinde *ᠭᠠᠵᠠᠷ-ᠤᠨ ᠬᠠᠷᠠᠨ* ‘yer kağanı - Kuku-hoto yanındaki dağların adı’,¹¹ *ᠬᠠᠩᠭᠠᠢ-ᠬᠠᠨ*¹² ‘ᠬᠠᠩᠭᠠᠢ’; *ᠠᠯᠲᠠᠨ-ᠬᠠᠨ*¹³ ‘Altan-han- Tangut’taki dağlar’; *Burḡan* ‘Yuan-çao-bi-şi’de geçen ve Onona nehrinin kaynağında olan dağın adıdır’ < Uygur Türkçesinde *Burḡan*, Orta Asya’da çokça bilinen ve kökeni şimdi açığa çıkarılmış bir kelimedir.¹⁴ *ᠪᠣᠭᠳᠤ-ᠬᠠᠨ ᠠᠷᠤᠯᠠ* > *ᠬᠠᠨ*. *ᠪᠣᠭᠳᠤ-ᠬᠠᠨ-ᠤᠯᠠ* ‘Urga altındaki Bogdo-Ula’- harfiyen: ‘Bogdo-han dağı~ Kutsal han’; *ᠣᠳᠬᠠᠨ-ᠲᠡᠩᠭᠢ* *ᠠᠷᠤᠯᠠ* > *Halh* . *ᠣᠳᠬᠠᠨ-ᠲᠡᠩᠭᠢ* ‘Othon Tengri – Gökte yaşayanların küçüğü – Hangaydaki Orta Halha’daki dağın adıdır’, *odᠬan* < *od-ᠬan* ‘Ateş han’, atalarının mirasçısı olan ve baba ocağını devam ettiren küçük oğulların adıdır, *odᠬan* = eski Moğol yazı dilinde, Orta Moğolcada *odcigin* < **od-*tigin* ‘ateş prensi’, sonradan halk etimolojisinde *öcüken* ‘e ‘küçük’ dönüşmüştür; *ᠣᠩᠭᠤᠨ* ‘Ongon-urat hoşunundaki Ma-şen-şan dağının adıdır’, Moğol yazı dilinde *ᠣᠩᠭᠤᠨ* > *ᠣᠩᠭᠤ* ~ *ᠣᠩᠭᠤᠨ* anlamı ‘mezar tepesi, mezar’, sonra “*mezar sakini, ata ruhu, şamanın deha ruhu, deha ruh*’.

Karşılaştırınız: *Halh*. *ᠬᠠᠮ-ᠪᠣᠭᠳᠤ ᠳᠠᠵᠢᠵᠢ-ᠳᠡᠷ ᠬᠡ* Şamanist mitolojisindeki bir kahramanın adıdır: Ongun ve Ülgen korumasının yanında duran taş heykelin adıdır.¹⁵ Türkçe: Altay, Teleüt Kan- Altay ‘*Altay adı ve destan kahramanlarının özel adı*’, Moğolca: *ᠬᠠᠵᠢ-ᠬᠣᠷᠮᠤᠰ-ᠲᠡᠩᠭᠢ*, *Halh*. *ᠬᠠᠵᠢ-ᠬᠣᠷᠮᠤᠰᠡ ᠲᠡᠩᠭᠢ* ‘gökte yaşayan Hormus’ta. *ᠬᠠᠵᠢ-ᠬᠣᠷᠮᠤᠰ*, *Halh*. *ᠬᠠᠵᠢ-ᠬᠣᠷᠮᠤᠰ*, *Halh*. *ᠬᠠᠵᠢ-ᠬᠣᠷᠮᠤᠰ* - Batı Moğolistan’daki dağların adıdır. *ᠬᠠᠵᠢ-ᠬᠣᠷᠮᠤᠰ* < **ᠬᠠᠨ-ᠭᠢᠯᠢᠨᠢᠭ* ‘Kuzeybatı Moğolistan’daki bir nehrin adıdır.’

A.N. Samoyloviç, Kutadgu Bilig’te ‘*Ötüken begi*’ ifadesine rastlandığına işaret etmiştir. Radloff’un deyişiyle ‘*Ödügän’in kralı*’, Das Kudatku Bilik, II, pp. 235–236, Faksimile de (s. 97) *etiiken* gösterilmiştir.

Mahmud Kaşgarlı da Ötüken ‘*Tatar steplerindeki yer*’ ve Qadirᠬan ‘*Kağan adı*’ kelimelerini vermiştir. (C. Brockelmann yayını s. 246).

Kısaltmalar¹⁶

- *Halha*: İç Moğolistan’ın ve Çin’in bazı eyaletlerinde yaşayan Moğolların konuştuğu şiveye *Halha-Moğol* veya sadece *Halha* denir.
- *Halh.Vost*: Doğu Halha.

¹¹ B. Ya. Vladimirtsov, Nadpisi na Skalah ᠬᠠᠳᠢᠷ-ᠬᠠᠨ Tsoktu-taydji, İAN, 1927, s. 224–225

¹² B. Ya. Vladimirtsov, ibid., İAN, 1926, s. 1256-1257

¹³ I. J. Schmidt, Ssanag Ssetsen, p. 103

¹⁴ Bakınız F. Rosenberg, Un fragment sogdien bouddhique du Musée Asiatique, IAN, 1927, p. 1894; F. W. K. Müller, Uügerica, II, p. 94

¹⁵ B. Ya. Vladimirtsov, Etnologo-Lingvistiçeskiye İssledovaniya, s. 24–25, 33

¹⁶ Çevirenin Notu: Vladimirtsov, makalesinde kullandığı kısaltmalar için ayrıca bir bilgi vermemiştir. Bu sebepten makalenin daha iyi anlaşılabilmesi için makalenin sonunda “*kısaltmalar*” başlığını vermeyi uygun gördük. Bu kısım, Vikipedi’nin Rusça sayfalarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

- Bayt: (*Bayit, Bayt, Bayad, Bayat*): Moğolistan'daki dördüncü büyük etnik grubun adıdır. Bayt'lar, Moğolistan'ın kuzeybatısında "Ulasunur Aymak" bölgesinde yaşarlar. Bayatların konuştuğu dil Oyratça'nın ağzıdır. Baytlar, günümüzde Halhaca'nın etkisiyle gelişmiş bir ağzı konuşmaktadır.
- Derbet: "Dörvud-Oyrot" Moğolların içerisindeki etnik bir gruptur. Batı Moğolistan'da yaşarlar. 2000 yılındaki nüfus sayımına göre nüfusları 66,7 bin kişidir. Konuştukları dil, Halha-Moğol Dili, Batı Moğol (Oyrot-Kalmık) dilinin Derbet ağzıdır.
- Kobd.: Kobdin, Moğolistan'ın eyaletlerinden biridir. Bu bölgede çok sayıda Derbet yaşamaktadır. Vladimirtsov, 1907 yılının yazında Kobdin bölgesi Derbet'lerine bir ziyaret yapmış ve onlar hakkında rapor hazırlamıştır.
- Oroç.: Tunguz-Mançu dilinin bir lehçesidir. Rusya Federasyonunun *Habarovsk* bölgesinde konuşulmaktadır. 2002 yılında yapılan nüfus sayımına göre 257 kişi bu lehçeyi konuşmaktadır. Gerçekte bu rakamın daha az olduğu hatta 160 kişi olduğu söylenmektedir. Oroç'un üç diyalekti vardır: *Tumin, Hadin, Hungari*.
- Tunguz: Evenki'lerin dilidir. Doğu Sibiry, Çin'in kuzeyinde ve Moğolistan da konuşulmaktadır.
- Negidal: Rusya'nın *Habarovsk* bölgesinde konuşulan ve Tunguz-Mançu grubuna ait bir lehçedir. Evinkilerin konuştuğu dile çok yakındır. 2002 yılında yapılan nüfus sayımına göre Negidal'lerin nüfusu 567'dir. Bugün bu dil, yalnız 147 kişi tarafından konuşulmaktadır.
- Ölç.: Tunguz-Mançu grubuna ait *Habarovsk* eyaletinin "Ülç" bölgesinde 732 kişinin konuştuğu bir lehçedir.
- Mdjr.: Mançuca demektir. Çin'in kuzeydoğusunda ve İç Moğolistan'da konuşulmaktadır.

ÇEVİRENLER: Reshide ADZHUMEROVA*

Emine ATMACA*

* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi reshidekim@gmail.com

* Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Araştırma Görevlisi (eatmaca@sakarya.edu.tr; eatmaca07@hotmail.com)